

Elwira Kaczyńska

Uniwersytet Łódzki

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4545-1927>

e-mail: elwira.kaczynska@uni.lodz.pl

Krzysztof Tomasz Witczak

Uniwersytet Łódzki

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8895-974X>

e-mail: krzysztof.witczak@uni.lodz.pl

Higiena jamy ustnej u Celtiberów w świetle źródeł literackich i językoznawstwa historyczno-porównawczego

Celtiberian oral hygiene in light of literary sources and historical-comparative linguistics

Abstrakt

Greccy i łacińscy autorzy (np. Diodor Sycylijski, Strabon, Katullus, Apulejusz) zgodnie informują, że Celtiberowie, Kantabrowie i ich najbliżsi sąsiedzi używali uryny do mycia zębów, jamy ustnej i całego ciała. Uzupełnieniem tej antycznej konstatacji są dane leksykalne języków celtyckich. Staroiryjski wyraz *mún* ‘mocz’ (< pcelt. **mūnos*) został utworzony za pomocą sufiksu **-no-* od rdzenia pie. **meuH-* : **muH-* ‘myć’ (por. psł. **myti* ‘myć’), co oznacza, że goidelscy Celtowie uznawali urynę za środek do mycia. W słownictwie brytońskich Celtów funkcjonują inne apelatywy: wal. *troeth* ‘ług, mocz, kąpiel’, *trwnc* ‘mocz, ług’, bret. *troaz* ‘mocz’, motywowane przez formy werbalne oznaczające czynność kąpieli lub mycia, por. stir. *fo-thrucid* ‘kąpie’, lit. *trenkù*, *triñkti* ‘myć włosy, myć owoce’ (< pie. **trek-*, **trenk-*). Jak dokumentuje materiał językowy, uryna była uważana za środek do mycia lub kąpieli w świecie dawnych Celtów. Dokładnym odpowiednikiem strukturalnym prasłowiańskiego wyrazu **mydlo* ‘mydło’ jest wedyjski termin *mútram* ‘mocz, uryna (zwierzęca)’. Oba te słowa, podobnie jak stir. *mún* ‘mocz’, są derywatami utworzonymi od indoeuropejskiego rdzenia werbalnego **muH-* ‘myć’. Można zatem mniemać, że mocz był stosowany jako środek do mycia nie tylko u Celtów, ale także u Indoirańczyków.

Słowa kluczowe: Celtiberowie, etymologia, kultura indoeuropejska, literatura grecko-rzymska, medycyna antyczna, mycie, słownictwo celtyckie, uryna

Abstract

Greek and Roman writers (e.g. Diodorus Siculus, Strabo, Catullus, Apuleius) agree that the Celtiberians, the Cantabrians and their neighbour tribes used urine to brush their teeth and wash the entire body. Celtic vocabulary confirms this ancient observation.

The Old Irish word *mún* ‘urine’ (< Proto-Celtic **mūnos*) was formed by the suffix **-no-* from the Proto-Indo-European verbal root **meuH-*: **muH-* ‘to wash’ (cf. Proto-Slavic **myti* ‘id.’), which means that the Goidelic Celts considered urine a means of washing. Slightly different appellatives are found in Brythonic Celtic: Welsh *troeth* ‘lye, urine, bath’, *trwnc* ‘urine, lye’, Bret. *troaz* ‘urine’, motivated by verbal forms denoting the activity of washing or bathing, cf. OIr. *fo-thrucid* ‘s/he bathes’, Lithuanian *trenkù*, *triñkti* ‘to wash one’s hair, wash fruit’ (< PIE. **trek-*, **trenk-*). The lexical material shows that urine was considered an appropriate substance for washing or bathing in the ancient Celtic world. The exact structural equivalent of the Proto-Slavic word **mydlo* ‘soap’ is Vedic *mūtram* ‘urine’. Both of these words, similarly to OIr. *mún* ‘urine’, derive from the Proto-Indo-European root **muH-* ‘to wash’. It can therefore be assumed that urine was used as a washing liquid not only by the Celts, but also by the Indo-Iranians.

Keywords: ancient medicine, Celtiberians, Celtic vocabulary, etymology, Greek-Roman literature, Indo-European culture, urine, washing

1. Wprowadzenie

Ludy starożytne w rozmaity sposób dbały o higienę jamy ustnej. Najczęściej po posiłku płukały usta wodą, a do czyszczenia zębów i dziąseł używały proszku (zwanego po łacinie *dentifricium*), sporządzonego na bazie substancji roślinnych, popiołu lub pumeksu (Hirschmann 1999: 627–628). Niektóre zwyczaje dotyczące pielęgnacji zębów wywoływały u starożytnych Greków i Rzymian niesmak, a nawet zdecydowany sprzeciw. Dotyczy to zwłaszcza rozpowszechnionego u Celtiberów i Kantabrow sposobu dbania o higienę ciała i jamy ustnej.

Historyk i mitograf grecki Diodor Sycylijski (ok. 80 – ok. 20 p.n.e.) w dziele pt. *Biblioteka historyczna* skrupulatnie opisuje zwyczaje Celtiberów, uwydatniając zwłaszcza ich praktykę mycia ciała i jamy ustnej za pomocą uryny (*Bibl.* V 33, 5):

Ἰδιον δέ τι καὶ παράδοξον νόμιμον παρ’ αὐτοῖς ἔστιν· ἐπιμελεῖς γὰρ ὄντες καὶ καθάρειοι ταῖς διαίταις ἐν ἔργον ἐπιτηδεύουσι βάναυσον καὶ πολλῆς ἀκαθαρσίας κεκοινωνηκός· παρ’ ἕκαστα γὰρ τὸ σῶμα λούσιν οὐρῶ, καὶ τοὺς ὀδόντας παρατρίβοντες ταύτην ἡγοῦνται θεραπείαν εἶναι τοῦ σώματος.

Panuje u nich [tj. Celtiberów] pewien osobliwy i zadziwiający zwyczaj: choć są schludni i czysti w codziennym życiu, jedna przyziemna czynność, którą wykonują, wiąże się z brakiem higieny; przy każdej bowiem okazji obmywają ciało uryną, nacierają [nią] zęby i traktują to jako pielęgnację ciała (tłum. I. Musialska 2018: 49).

Uważa się, że Diodor Sycylijski, podobnie jak późniejszy odeń Strabon, przejął informacje o ludach celtyckich z zachowanego fragmentarycznie dzieła etnograficzno-geograficznego Posejdoniosa z Rodos (ok. 135–51 p.n.e.) pt. *O Oceanie i przylegających doń ziemiach*.

Celtiberyjska pielęgnacja zębów i jamy ustnej za pomocą uryny znana była nie tylko Grekom, lecz także Rzymianom. Gajusz Waleriusz Katullus (ok. 87 – ok. 54 p.n.e.), wybitny poeta neoterycki epoki cycerońskiej, w dwóch utworach lirycznych (c. XXXVII i XXXIX) gwałtownie atakuje pochodzącego z Celtiberii Egnacjusza, rywala o względy ukochanej Klodii, opiewanej pod imieniem Lesbii¹. Katullus bezpardonowo drwi z konkurenta, wyśmiewając przede wszystkim jego „zęby myte hibernijskim moczem” (c. XXXVII, w. 20: *dens Hibera defricatus urina*). Tekst łacińskiego oryginału brzmi następująco:

Carmen XXXVII

Salax taberna vosque contubernales,
 a pilleatis nona fratribus pila,
 solis putatis esse mentulas vobis,
 solis licere, quidquid est puellarum
 confutuere et putare ceteros hircos?
 an, continenter quod sedetis insulsi
 centum an ducenti, non putatis ausurum
 me una ducentos irrumare sessoros?
 atqui putate; namque totius vobis
 frontem tabernae sopionibus scribam.
 puella nam mi, quae meo sinu fugit,
 amata tantum quantum amabitur nulla,
 pro qua mihi sunt magna bella pugnata,
 consedit istic. hanc boni beatique
 omnes amatis, et quidem, quod indignum est,
 omnes pusilli et semitarii moechi;
 tu praeter omnes une de capillatis,
 cuniculosae Celtiberiae fili,
 Egnati, opaca quem bonum facit barba
 et dens Hibera defricatus urina.

Przytoczmy poniżej polski przekład 37. pieśni Katullusa:

Łajdacka karczmo i karczemne lotry,
 W dziewiątym domu od świątyni Braci,
 Myślicie, że wy jedni tylko macie
 Kutasy i możecie rznąć dziewczyny,
 A wszystkich innych macie za baranów?
 Myślicie, że nie mogę wam powiedzieć,
 Jak razem tam siedzicie, stu lub dwustu,
 Żebyście w dupę mnie pocałowali?

¹ Ponieważ Klodia obracała się wśród bohemy artystycznej republikańskiego Rzymu, można podejrzewać, że Egnacjusz (rodem z Celtiberii) był kolegą Katullusa po piórze. Współcześni badacze identyfikują go z rzymskim epikiem, tworzącym poematy filozoficzne (Lee 1991: 159; Godwin 2007: 156; Ellis 2010: 104). Zachowały się dwa fragmenty z zaginionego dzieła Egnacjusza zatytułowanego *De rerum natura* (Blänsdorf 1995: 143–144).

I owszem! Zobaczycie, jak wyjdziecie,
 Co będzie na tej budzie napisane! ...
 Ta moja nade wszystko ukochana,
 O którą przyszło staczać krwawe boje,
 Ta moja panna mnie pozostawiła
 I tutaj z wami siedzi, głupie dranie,
 A wszyscy z nią robicie same świństwa,
 Prostacy, rozpustnicy, ulicznicy –
 a zwłaszcza, ty włochaty Celtyberze,
 Królików kraju synu, Egnacjuszu,
 Co byłbyś niczym bez tej wielkiej brody
 I zębów po iberku mytych w sikach.
 (tłum. Jacek Wójcicki 1990: 76–80)

W innym utworze (c. XXXIX) poeta z Werony szydzi z ekscentrycznego zachowania Egnacjusza, który „białe ma zęby” (*candidos habet dentes*)² i z tego powodu bez przerwy się śmieje. Uśmiech odsłaniający garnitur śnieżnobiałych zębów nie znika nawet w sytuacjach, które wymagają zachowania powagi i umiaru, np. podczas uroczystości pogrzebowych czy rozpraw sądowych. Inwektywa kończy się następującą puentą (c. XXXIX, w. 17–21):

Ale tyś Celtyber! W celtyberskim kraju,
 Co w noc nasiusiają, tym, gdy rano wstają,
 Zęby swe i dziąsła czyścić zwyczaj mają.
 Im tve zęby zatem świecą piękniej, jaśniej,
 Tym więcej ty co dzień moczu pijesz właśnie
 (tłum. A. Świderkówna 2005: 38–39).

Przytoczmy gwoli skrupulatności oryginalny utwór łaciński *in extenso* wraz z jego polskim przekładem:

Carmen XXXIX

Egnatius, quod candidos habet dentes,
 renidet usque quaque. si ad rei ventum est
 subsellium, cum orator excitat fletum,
 renidet ille; si ad pii rogum fili
 lugetur, orba cum flet unicum mater,
 renidet ille. quidquid est, ubicumque est,
 quodcumque agit, renidet: hunc habet morbum,
 neque elegantem, ut arbitror, neque urbanum.
 quare monendum est te mihi, bone Egnati.
 si urbanus esses aut Sabinus aut Tiburs
 aut pinguis Umber aut obesus Etruscus

² Mocz zawiera amoniak, znany środek wybielający, który w niskim stężeniu (ca. 20–40 mmol na dobę) może skutecznie wybielać zęby i powstrzymać ich przebarwienie (Geissberger 2010: 6; Perdigão 2016: 170). Warto dodać, że nowożytni dentyści używali sody amoniakalnej (węglanu sodu) do wybielania zębów.

aut Lanuvinus ater atque dentatus
 aut Transpadanus, ut meos quoque attingam,
 aut quilubet, qui puriter lavit dentes,
 tamen renidere usque quaque te nollem,
 nam risu inepto res ineptior nulla est.
 nunc Celtiber es: Celtiberia in terra,
 quod quisque minxit, hoc sibi solet manere
 dentem atque russam defricare gingivam;
 ut quo iste vester expolitior dens est,
 hoc te amplius bibisse praedicet loti.

Pieśń 39

Że zęby śnieżnobiałe ma Egnacjusz,
 Na każdym kroku śmieje się z wszystkiego,
 Gdy w sądzie mówca łzy wyciska z oczu,
 On śmieje się. Gdy płaczą w krąg, bo matka
 Nad stołem jedynaka oplakuje,
 on śmieje się, cokolwiek by się działo,
 Cokolwiek by sam robił. To choroba,
 Przeciwna wychowaniu i ogłódzie,
 Więc muszę cię napomnieć, mój kochany –
 Bo gdybyś był Sabinem, Tyburczykiem,
 Opasłym Umbryjczykiem czy Etruskim,
 Lanuwijczykiem śniadym był, zębatym,
 Lub tym zza Padu (by i swoich wspomnieć),
 Kimkolwiek z tych, co dbają też o zęby,
 Nie ryczałbyś tak wszędzie z każdej rzeczy,
 Bo nic głupszego od głupiego śmiechu.
 Lecz jesteś Celtyberem – no, w twych stronach
 Jest zwyczaj, że szorują zęby, dziąsła,
 Dokładnie tym, czym rano się odleją.
 Wiadomo więc: tym bielsze twoje
 Zęby, im więcej swoich sików się napiłeś.
 (tłum. J. Wójcicki 1990: 81–83)

Katullus po raz wtóry sygnalizuje, że Celtiberowie używali uryny do porannej higieny jamy ustnej (O’Byhim 2018: 356). Za pomocą argumentacji przeciwstawnej uwydatnia dosadnie, że zupełnie inaczej postępowała ludność starożytnej Italii, która miała zwyczaj czystą wodą płukać zęby i usta (w. 14: *puriter lavit dentes*). Tak czynili Rzymianie, mieszkańcy Tyburu i Lanuwium, czyli antyczni Latynowie, a nadto Sabinowie, Etruskowie, Umbrowie i wszystkie ludy północnoitalskie, mieszkające po drugiej stronie Padu, w tym także pobratymcy poety, tj. mieszkańcy antycznej Werony.

Słynny grecki pisarz Strabon z Amasei (ok. 68 p.n.e. – ok. 26 n.e.) w dziele pt. *Geografia* (III 4, 16) wspomina o wykorzystaniu uryny do mycia ciała oraz zębów przy opisie antycznej Iberii. Zwyczaj ten przypisuje Kantabrom

oraz ich sąsiadom (czyli również Celtiberom). Przytoczmy stosowny fragment woryginaie i w tłumaczeniu polskim:

ει μή τις οἶεται πρὸς διαγωγὴν ζῆν τοὺς οὔρω λουομένους ἐν δεξιαμεναῖς παλαιουμένῳ,
καὶ τοὺς ὀδόντας σμηχομένους καὶ αὐτοὺς καὶ τὰς γυναῖκας αὐτῶν, καθάπερ τοὺς
Καντάβρους φασὶ καὶ τοὺς ὀμόρους αὐτοῖς.

Chyba nikt nie sądzi, że dla przyjemności żyją ci, którzy myją się uryną, długo przechowywaną w zbiornikach, czyszczą nią nawet zęby, co czynią mężczyźni i ich kobiety, jak to opowiadają o Kantabrach i ich sąsiadach (tłum. H. Gesztoft 1990: 38).

O myciu zębów uryną wspomina również Lucjusz Apulejusz z Madaury (ok. 125 – ok. 175 n.e.), przywołując jako autorytet w tej sprawie poetę z Werony: „Kalpurnianowi [...] o wiele bardziej by przystało, zgodnie z plugawym zwyczajem Hiberów, własną uryną – jak mówi Katullus – «myć zęby i czerwone dziaśła»” (Sękowski 1975: 20–21). Należy zaznaczyć, że Apulejusz przypisuje zwyczaj wykorzystania moczu do mycia zębów i dziaśel Hiberom, czyli zapewne wszystkim ówczesnym ludom Półwyspu Iberyjskiego.

Dostępne źródła literackie (Diodor Sycylijski, Strabon, Katullus, Apulejusz) dość zgodnie opisują (podążając prawdopodobnie za Posejdoniosem z Rodos) praktyki Celtiberów i Kantabrow dotyczące higieny. Usta i zęby płukano wykorzystując urynę. Dowiadujemy się ponadto, że moczem myto inne części ciała. Czyniły tak zarówno kobiety, jak i mężczyźni pochodzący z celtyckiej Hiszpanii.

2. Celtycki materiał leksykalny

Słownictwo udokumentowane w celtyckich językach wyspowych stanowi doskonale uzupełnienie historyczno-literackiej konstatacji o wykorzystywaniu uryny jako płynu do mycia ciała, zębów i jamy ustnej. Przede wszystkim należy odnotować, że w języku staroiryjskim funkcjonował wyraz *mún* oznaczający ‘mocz’ (< pcelt. goidelskie **mū-nos*) (Vendryes 1959: M-75; Pokorny 1959: 741; Matasović 2009: 281), którego kontynuantami są gael. *mùn* ‘mocz’ oraz ma. *moon* m. ‘mocz, siki, zwierzęca uryna [urine, piss, animal water]’. Powyższe leksemy zostały utworzone za pomocą sufiksального formantu **-no-* od praindoeuropejskiego rdzenia werbalnego **meuH-* : **muH-* ‘myć’, por. stesł. *myti* ‘myć’, ch. *mīti*, cz. *mýti*, ros. *мыть* ‘ts.’ (< psł. **myti* ‘myć’); stprus. *au-mū-snan* acc. sg. ‘obmycie [Abwaschung]’ (< bsł. **au-mū-*, por, stesł. *umyti*, pol. *umyć*³), co jednoznacznie dowodzi, że w pojęciu

³ W językach wschodniobałtyckich pojawia się stopień apofoniczny **moūH-* (← pie. **meuH-* : **muH-*), por. łot. *māvu*, *maūt* ‘zanurzać się (w wodzie); płynąć; nurkować’ (Smoczyński 2007: 378; 2018: 764). Inne odpowiedniki bałtyckie występują z przyrostkiem

goidelskich Celtów mocz był uważany za środek do mycia (Buck 1949: 274; Vendryes 1959: M-75; Matasović 2009: 281). Staroiryjski rzeczownik *mún* ‘mocz’ stał się podstawą do utworzenia czasownika faktytywnego, doskonale poświadczonego w leksyce goidelskich Celtów: stir. *mūnigim* ‘sikam, oddaję mocz [gl. mingol]’, śrir. *mūnaim* ‘siusiać [to piss]’, ir. *mūnaim* ‘oddawać mocz [to urinate]’, gael. *mūin* ‘szczać, oddawać mocz [to micturate, urinate]’, ma. *mooin*, *moon* ‘siusiać, oddawać mocz (o zwierzętach) [to piss, make animal water]’, *moont* ‘pissed’ (Vendryes 1959: M-75; Macbain 1998: 256; Matasović 2009: 281).

Warto w tym miejscu podkreślić, że wyżej wymienieni językoznawcy nie odwołują się do antycznych świadectw literackich poświęconych stosowaniu uryny w higienie dawnych Celtów, zasiedlających w starożytności Półwysep Iberyjski, m.in. Celtiberów i Kantabrow.

Dwa inne co do pochodzenia apelatwy oznaczające ‘mocz’ (a nadto ‘ług, środek do prania’ lub ‘kąpiel’) występują w językach walijskim i bretońskim, czyli w słownictwie brytońskich Celtów:

- (1) Wal. *troeth* m. / f. ‘ług, mocz, kąpiel’, śrbret. *troaz* f. ‘mocz’, bret. *troazh* m. ‘ts.’ (Matasović 2009: 357) < pcelt. **troktā* f. / **troktos* m. ‘mocz; środek do mycia lub prania’;
- (2) Wal. *trwnc* m. ‘mocz, ług’, bret. *stroñk*, *stronk* m. ‘odchody’ (< pcelt. **tronkos* m. ‘mocz’, pierwotnie ‘środek do mycia lub prania’). Inicjalna spółgłoska *s-* w języku bretońskim pojawiła się wtórnie, przypuszczalnie pod wpływem stfr. *estron* ‘kał, gówno’⁴ lub ewentualnie łac. *stercus* n. ‘odchody zwierząt domowych, gnój, nawóz’, choć Ranko Matasović (2009: 357) na bazie błędnego zestawienia z powyższym wyrazem łacińskim (skądinąd zupełnie inaczej zbudowanym) zakłada archetyp pcelt. **stronkos* m. w sensie ‘kał [excrement]’. Postulowana przezeń rekonstrukcja praceltyckiej formacji, podobnie jak restytucja pierwotnego znaczenia, są niemożliwe do przyjęcia, bo pozostają w niezgodzie z walijskim materiałem leksykalnym.

Oba brytońskie terminy są motywowane przez formy werbalne oznaczające czynność kąpieli lub mycia, np. wal. *trochi* ‘kąpać’⁵. W językach goidelskich

kauzatywnym **-d-*: łot. *maudāt* ‘zanurzać (kogoś) w wodzie, pławić’, forma iteratywna *maūdināt* ‘pławić’; lit. *māudyti* ‘kąpać (kogoś), myć’ (< pb. **māud-* < **mouH-d^h-eje-*).

⁴ Niektórzy badacze uznają bret. *stronk* ‘odchody’ za zapożyczenie ze stfr. *estron* ‘kał, gówno’ (Deshayes 2003: 700).

⁵ Wal. *trochi* ‘kąpać’ reprezentuje praceltyckie verbum desiderativum **trok-s-eje-* ‘chcieć umyć (siebie lub kogoś)’ (Pedersen 1909: 124). Dodać wypada, że brytońskie czasowniki wyrażające sens ‘oddawać mocz [to urinate]’ (wal. *throethi*, bret. *troaza* ‘ts.’ < pcelt. **troktā-je-*) mają charakter jawnie faktytywny (denominalny) i są wtórnie urobione od formacji

i brytońskich pojawiają się ponadto prefiksalne derywaty zawierające ten sam pierwiastek **trok-* / **tronk-*, por. stir. *fo-thrucid* ‘kąpie (kogoś)’, śrbret. *gou-zroncquet* ‘kąpie (kogoś), myje’ (< pcelt. **ufo-tronketi* 3 sg.). Sens ‘kąpiel, mycie’ był niewątpliwie pierwotny, co potwierdzają dodatkowo dane bałtyckie, por. lit. *trenkù, trinkaũ, triĩkti* ‘myć włosy; myć owoce’ (< pie. **trenk-*) (Leskien 1884: 352; Pedersen 1909: 124; Smoczyński 2007: 686; 2018: 1512). W łotewskiej frazie *galvu trīt* ‘myć głowę, włosy’ (Smoczyński 2007: 689; 2018: 1519) nastąpiło regularne uproszczenie grupy konsonanctycznej **-nkt-* i wydłużenie samogłoski rdzennej spowodowane zanikiem spółgłoski nosowej (lot. *trīt* = lit. *triĩkti* < pbałt. **trink-tēi* inf. ‘myć’ < pie. **trek-* ‘kąpać, myć’, z infiksem nosowym **trenk-* / **tr̥nk-*).

Materiał językowy potwierdza zatem, że w świecie Celtów mocz był traktowany jako środek do mycia lub płyn do kąpieli. Jeżeli to spostrzeżenie zestawimy z jednomyślną dokumentacją literacką i historyczną (Diodor Sycylijski, Katullus, Strabon, Apulejusz), dotyczącą Celtiberów, Kantabrow i ich sąsiadów, to musimy przyznać, że urynę do celów higieny jamy ustnej i całego ciała wykorzystywali nie tylko Celtowie kontynentalni (m.in. Celtiberowie, Kantabrowie), lecz także Celtowie wyspowi (m.in. goidelscy Iryjczycy, brytońscy przodkowie Walijszyków i Bretonów).

3. Łaciński apelatyw *lōtium* ‘mocz, uryna’ w świetle etymologii

W zasobie leksykalnym języka łacińskiego funkcjonował od czasów Kato Starszego (234–149 p.n.e.) wyraz *lōtium* używany na określenie moczu ludzkiego i zwierzęcego, który z biegiem czasu został uznany za wulgaryzm. To słowo, niewątpliwie w tej właśnie funkcji, wykorzystał Katullus w inwektywie na Egnacjusza (c. XXXIX, w. 21: gen. sg. *lōtī*). Termin *lōtium* n. ‘mocz, uryna zwierzęca’, zaczerpnięty niechybnie z mowy ludowej, jest motywowany czasownikiem łac. *lāvō, -āre* (względnie *lāvō, -ēre*) ‘czyścić przez mycie, obmywać, myć, kąpać, prać’ (Walde, Hofmann 1938: 773–775, 822; Ernout, Meillet 2001: 344–346, 367; de Vaan 2008: 330–331). Derywaty z wokalizmem **ō* (< łac. **au*) dokumentują wymowę gminną, odmienną od literackiej (wielkomięskiej) (Leumann 1977: 72–73; Weiss 2009: 473–474), por. łac. lud. *lōtiō, -ōnis* f. ‘przemywanie, mycie’ vs. łac. *lāvātiō, -ōnis* f. ‘ts.’; łac. lud. *lōtor* m. ‘ten, co pierze coś, kąpie; ten, co oczyszcza’ vs. łac. (literackie) *lāvātor* m. ‘ten, kto pierze bieliznę’.

nominalnych desygnujących ‘mocz, urynę’, por. wal. *troeth* f./m. ‘mocz’, wtórnie ‘ług, kąpiel’, śrbret. *troaz* f. ‘mocz’ (< pcelt. **troktā* f.).

Pierwotną semantykę wyrazu *lōtium* poprawnie wskazuje Izydor z Sewilli (ok. 560–636 n.e.), autor dzieła pt. *Etymologie* (XI 1, 138): *urina [...] vulgo lotium dicitur, quod eo lota, i.e. munda, vestimenta efficiuntur* „Mocz [...] jest pospolicie nazywany *lotium*, ponieważ dzięki niemu ubrania stają się wyprane (*lōta* = łac. klas. *lauta*), czyli czyste” (Krostenko 2001: 255, przyp. 81). Podkreśla się, że mocz już w starożytności był używany do czyszczenia tkanin z plam i tłuszczu (Wypustek 2018: 189; Wojciechowska 2021: 144).

Nie ma pewności, czy mocz na terenie Italii był stosowany do mycia ciała. Opierając się na świadectwie Katullusa, musimy stanowczo wykluczyć praktykę wykorzystywania uryny do higieny jamy ustnej przez ludy italskie, przynajmniej w dobie późnej republiki rzymskiej.

4. Indoirański materiał językowy

Zagadnienie użycia uryny do celów higienicznych należy poszerzyć o morfologiczną i semantyczną analizę wedyjskiego terminu *mūtram* n. ‘mocz, uryna (zwierzęca)’ (Monier-Williams 1999: 825), który jest dokładnym co do struktury odpowiednikiem prasłowiańskiego prototypu **mydlo* n. ‘mydło; środek służący do mycia’ (Uhlenbeck 1909: 144–145; Mayrhofer 1963: 663–664), por. cz. *mýdlo* n. ‘ts.’, śl. *mydlo* n. ‘mydło; substancja do mycia’, pol. (od XIV w.) *mydło* n. ‘substancja używana do mycia, prania’, ch. *mīlo* n. ‘mydło’, ros. *мыло* n. ‘mydło’ (Bańkowski 2000: 232; Boryś 2005: 343–344; Matasović 2014: 83; Mańczak 2017: 119). Słowiańskie słowa, podobnie jak stir. *mún* m. ‘mocz, uryna’ oraz wed. *mūtram* n. ‘ts.’, są derywatami od indoeuropejskiego rdzenia werbalnego **meuH-*: **muH-* ‘myć’, por. stcz. *mýti*, cz. *mýt*, śl. (od XVI w.) *myt*, ros. *мыть*, ch. *mīti* ‘myć’ (Bańkowski 2000: 231; Boryś 2005: 343; Sławski 2011: 91; Matasović 2014: 83; Králik 2015: 376; Mańczak 2017: 119). Indoaryjski wyraz jest poświadczony w sanskrycie jako *mūtram* n. ‘mocz, uryna’, a także w wielu językach średnio- i nowoindyjskich: pal. *mutta-* n. ‘mocz, uryna’, pkr. *mutta-* n. ‘ts.’; si. *muṭru* m. ‘uryna’, la. *mutr* m. ‘ts.’ (dial. *mūtur*), pen. *mūtar*, *mūt*, zpah. *muṭ!* n., dial. *mūc* ‘mocz, uryna’, kum. *mūt*, nep. *mut*, as. *mut*, beng. *mut*, or. *mūta*, bih. *mūt*, hin. *mūt* m. ‘uryna’, gu. *mūtar* n. (w mowie Dżajnów nastąpiło odkształcenie *mātrū karvū* ‘oddawać mocz’), m. *mūt* n. ‘uryna’, ko. *mūta*, sng. *mū* (< **muy*) ‘mocz, uryna’ (Geiger 1938: 17; Turner 1966: 590). Samskrycki leksem *mūtram* zachowali także palestyńscy, ormiańscy i europejscy Cyganie, por. cyg. pal. *mūtūr* ‘uryna’, arm. *mur-* ‘oddawać mocz’, eur. *muter* ‘mocz’, cyg. wal. *muter-sikać*, ‘oddawać mocz’, *mutār* ‘mocz’ (Sampson 1926: 237–238).

Ten sam indoirański termin funkcjonuje w językach nurystańskich (kafirskich), uznawanych przed wielu specjalistów za osobną (trzecią) podgrupę równorzędną z irańską i indoaryjską (Morgenstierne 1973: 327–343; Skalmowski 1986: 219). Materiał leksykalny ogranicza się do dwóch podstawowych języków kafirskich: aszk. *mútruk* ‘mocz, uryna’ (< pnur. **mūtraka*- ‘mocz, uryna’), kt. *gumstrāv* ‘uryna’ (< pnur. **gō-mūtrāka*- ‘uryna krowia’) (Turner 1966: 321, 590). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na języki dardyjskie, które niekiedy są bezpośrednio łączone z językami irańskimi, jak np. w dwutomowej monografii pt. *Języki indoeuropejskie* (Bednarczuk 1986), pomimo indoaryjskiego systemu fonologicznego i zasadniczo indyjskiego słownictwa. Istotnie, zajmują one jakąś pośrednią pozycję pomiędzy językami irańskimi i indoaryjskimi. Języki dardyjskie zachowały liczne ślady dawnego indoirańskiego archetypu, poddanego z reguły nielicznym zmianom fonetycznym, por. kal. *mūtra* ‘mocz, uryna’, phal. *mūtr* ‘ts.’, dam. *mūtr*, sawi *mutre* ‘ts.’, kaszm. *m^ath^ar* (dat. *m^atras*) ‘mocz, uryna’; baszk. *mūl* ‘mocz’, szum. *muλ*, gaw. *muλ*, wot. *mul* ‘ts.’ < pdard. **mūtra*- ‘mocz, uryna’ (Turner 1966: 590); paszai *mútruk* adi. ‘brudny, śmierdzący (o dziecku)’ < pdard. **mūtraka*- adi. ‘brudny, posikany, śmierdzący moczem’ (Turner 1966: 590); dam. *mitrōča* ‘pęcherz moczowy’ < pdard. **mūtriya-vattyaka*- (Turner 1966: 591); szina *šunūtur*, *šūṭ* m. ‘gatunek grzyba’ (stał bur. *šūtur* ‘ts.’) < pdard. **šunamūtra*-, dosłownie ‘psia uryna’ (Turner 1966: 726). Tu także należy (pomimo niewyjaśnionej metatezy spółgłoski płynnej) kaszm. *grimith* m. ‘uryna krowia [cow’s urine]’ < pdard. **gō-mūtriya*- (Turner 1966: 231).

Dyskutowany apelatyw funkcjonował niegdyś wśród ludności czysto irańskiej, por. aw. *mūθram* n. ‘odchody, nieczystość, brud’ (Bartholomae 1904: 1189)⁶ < pirań. **mūθram* n. ‘mocz, uryna’). Wydaje się, że irański leksem wcześniej uległ semantycznej deprecjacji i nie zachował się w językach nowoirańskich poza kilkoma niepewnymi etymologicznie wyjątkami, jak np. pszt. *mu* m. pl. ‘zanieczyszczone sadło’ (Morgenstierne 2003: 48; Edel’man 2015: 275–276).

Badacze wyrażają przekonanie, że indoirański archetyp **mūtram* n. ‘mocz, uryna’ poświadczał „the semantics of ‘means of washing’ typical for IIr. [= Indo-Iranian]” (Sadovski 2017: 582–583) i pierwotnie należał do kategorii nazw narzędzi (*nomina instrumenti*), sprowadzając się do praformy

⁶ W niektórych tłumaczeniach *Awesty* słowo *mūθram* (*Jasna* 48.10) było tłumaczone na bazie wedyjskiego odpowiednika *mūtram* jako ‘mocz [urine]’ (Wasson 1968: 32). Znaczenie ‘mocz [Harn]’ dla awestyjskiego apelatywu przyjmuje ostatnio Mayrhofer (1996: 366). Większość badaczy zakłada inną semantykę (‘odchody, nieczystości, faeces’), dokumentującą zdecydowaną pejoratywizację tego indoirańskiego słowa na skutek drastycznych przemian w mentalności, kulturze i religii irańskiej (Frisk 1962: 236; Flattery, Schwartz 1989: 6, 105).

pie. **muH-tlom* n. 'środek do mycia'. Nie ulega wątpliwości, że z tego samego lub bardzo podobnego prototypu wywodzi się także psł. **mydlo* n. 'mydło; substancja do mycia'⁷.

Zestawienie indoirkańsko-słowiańskie (wed. *mūtram* n. 'mocz, uryna (zwierzęca)', pirań. **mūθram* n. wobec psł. **mydlo* n. 'mydło, substancja, środek do mycia, prania') dowodzi, że indoirkańskie plemiona traktowały niegdyś mocz jako środek do mycia. Zapewne mamy tu do czynienia z jakąś pradawną tradycją, zachowaną na dwóch opozycyjnych krańcach zasięgu Indoeuropejczyków (nie tylko wśród Celtów, czyli najbardziej zachodnich potomków ludności praindoeuropejskiej, lecz także Indoirkańczyków, którzy zajmowali (i wciąż zajmują) tereny wschodnie, głównie azjatyckie (od Kaukazu przez Iran aż po Indie).

Cornelius C. Uhlenbeck (1909: 145) podaje, że w dawnych czasach mocz był stosowany jako środek do mycia („Harn ist ja bei vielen Völkern als Waschmittel gebraucht worden”), przywołuje zwyczaje Eskimosów, którzy używali uryny do mycia włosów i twarzy⁸, a także wspomina wykorzystanie moczu krowiego w urynoterapii, czyli niekonwencjonalnej metodzie leczniczej stosowanej w dawnych i nowożytnych Indiach. Istnieją liczne świadectwa rytualno-religijne dokumentujące stosowanie krowiej uryny jako rytualnego środka oczyszczającego w kulturze indyjskiej i irańskiej (Choksy 1989; Boyce 1991: 281–291).

Awestyjskie słowo *mūθram* n. 'odchody, nieczystość, brud' (< 'mocz, uryna') reprezentuje przykład znaczeniowej deprecjacji (pejoratywizacji)⁹, podobnie jak sła. *pomyje*, pol. *pomyje* n. pl. 'brudna woda; nieczystości' (pierwotnie 'to, co pozostaje po myciu'). Podobna zmiana semantyczna zaszła także w języku bretońskim, por. bret. *stroñk* m. 'odchody' wobec wal. *trwnc* m. 'mocz, ług' (< pcelt. **tronkos* m. 'mocz' < 'środek do mycia').

⁷ Uważa się, że prasłowiański przyrostek **-dlo*, tworzący prymarne *nomina instrumenti*, pojawił się na skutek oddziaływania spółgłoski laryngalnej (zwłaszcza pie. **h₂* oraz pie. **h₃*) na pierwotny sufixs pie. **-tlom* (Olsen 1988: 6, 37, 7, przyp. 10). Słusznie zatem Franciszek Sławski zakłada, że psł. **-dlo* „może kontynuować zarówno ie. **-tlo-* (> lit. *-klas*), jak i ie. **-dhlo-*” (Sławski 2011: 92).

⁸ Niektórzy badacze (np. Ellis 2010: 110) przywołują dawny zwyczaj eskimoski, zgodnie z którym „the Greenland females occasionally wash their hair and faces with their own urine, the odour of which is agreeable to both sexes, and they are well accustomed to it as this liquor is kept in tubs in the porches of their huts for use in dressing the deer and seal skins” (Richardson 1861: 304).

⁹ Do prehistorycznego porzucenia indoirkańskiego zwyczaju mycia ciała (i jamy ustnej) moczem przez wszystkie plemiona irańskie, a także do semantycznej pejoratywizacji wyrazu pirań. **mūθram* (dawniej 'mocz, uryna', potem 'odchody, nieczystości, brud'), mogły przyczynić się choroby przenoszone drogą płciową, por. szyna *mōč* 'rzeżączka [gonorrhoea] < pdard. **mautra-* '*pertaining to urine' (Turner 1966: 599, nr 10369) ← pdard. **mūtra-* 'mocz, uryna'.

Błędnie się przypuszcza, że w językach germańskich występuje bliski odpowiednik wyrazów słowiańskich i indoirzańskich, zawierający przyrostek **-tro-* (Walde, Pokorny 1926: 249–250; Pokorny 1959: 741–743; Mann 1984–1987: 823–824), por. średniem. *modder* ‘szlam, błoto’ (stąd niem. *Modder* m. ‘błoto’), śrhol. *mod(d)er, moeder* ‘ts.’; hol. *modder* f. ‘błoto, brud’, afr. *modder* ‘błoto’; niem. (od XIV w.) *Moder* m. ‘zgnilizna, próchno, stęchlizna, zbutwiałość’, dial. ‘szlam, muł, błoto’, stąd czasownik denominalny *modern* ‘gnić, próchnieć, butwieć’ (< pgerm. **mūþra-* m. ‘szlam, błoto’). Etymolodzy podkreślają, że brakuje pewności, czy istotnie powyższe wyrazy germańskie należy kojarzyć ze słowiańską nazwą ‘mydła’ oraz indoirzańską nazwą ‘mocz’, gdyż niełatwo objaśnić rozbieżności semantyczne występujące pomiędzy nimi (Kluge, Seebold 1999: 564). Teoretycznie suponowana zmiana semantyczna mogła być rekonstruowana w następujący sposób: ‘środek do mycia lub prania’ > ‘brudna woda po myciu lub praniu’ > ‘brudna woda wylana na ziemię’ > ‘szlam, błoto’ > ‘zgnilizna, stęchlizna’. Istotną jednak trudność w zestawieniu form germańskich ze słowiańskimi i indoirzańskimi polega na nieobjaśnialnym zróżnicowaniu w odniesieniu do wokalizmu rdzennego (**ū* vs. **ū*) i rodzaju gramatycznego (m. vs. n.), por. pgerm. **mūþra-* m. ‘szlam, błoto’ vs. wed. *mūtram* n. ‘mocz’, pirań. **mūθram* n. ‘odchody, nieczystości’, psł. **mydlo* n. ‘mydło; substancja do mycia’. Wydaje się, że wymienione terminy germańskie, sprowadzające się do archetypu pgerm. **mūþra-* m. ‘szlam, błoto’, powinny być raczej zestawione z iryjskim apelatywem *mothar* ‘zalesione bagno [woody swamp]’ pod warunkiem, że ten ostatni sprowadza się do praformy pcelt. **mutros* m. ‘bagno, błoto’ (Marstander 1910: 410; Walde, Pokorny 1926: 250). Izoleksa celtycko-germańska (na bazie której można postulować pie. dial. **mutros* m. ‘bagno, błoto’) stoi w wyraźnej opozycji semantycznej, etymologicznej i słowotwórczej wobec powszechnie przyjętego zestawienia słowiańsko-indoirzańskiego (pie. dial. **muHtlom* n. ‘środek do mycia’, stąd znaczenia konkretne ‘mydło’ vs. ‘mocz’, wtórnie ‘odchody, nieczystości’).

Warto w tym momencie wspomnieć, że mocz ludzki lub zwierzęcy posiada takie składniki (np. amoniak, kwas moczowy), które chętnie wykorzystywano w dawnych wiekach m.in. do sporządzania ługu, czyli środka piorącego, co dokumentuje już w VII w. św. Izydor, biskup Sewilli, omawiając łacińskie słowo *lōtium* n. ‘mocz, uryna zwierzęca’ (< **lautium* ‘środek do mycia lub prania’). Użycie moczu do produkcji ługu potwierdzają także dane językowe (m.in. celtyckie, germańskie, bałtyckie itd.). Za ewidencję niech posłużą następujące przykłady oznaczające ‘ług’:

- (1) Wal. *troeth* f. 'ług, kąpiel' obok 'mocz' (< pcelt. **troktā* f. 'mocz' < 'środek do mycia', por. bret. *troaz* f. 'mocz');
- (2) Wal. *trwnc* m. 'ług' obok 'mocz' (< pcelt. **tronkos* m. 'mocz', por. bret. *stroñk* m. 'odchody, tj. mocz i kał');
- (3) Lit. *šármas* m. 'ług, używany przy praniu środek bielący', lot. *sařms* m. 'ług' oraz stprus. *sirmes* 'ług [gl. Lougel]' (< pbałt. **šármas* obok **širmēs*) stoją przypuszczalnie w etymologicznym związku z terminami germańskimi, np. stwniem. *harm* m. 'mocz, uryna', śrwniem. *harn* 'ts.', niem. *Harn* 'mocz', śrwniem. *hurmen* 'nawozić', śrdniem. *scharn* 'nawóz zwierzęcy' (Smoczyński 2007: 624–625; 2018: 1354). Jeżeli to objaśnienie jest poprawne, to rdzeń pie. **ker-* : **kor-* 'wypróżnić się; srać' musi być uznany za podstawę derywacyjną wyrazów bałtyckich i germańskich.

5. Podsumowanie

Przeprowadzona konfrontacja antycznych źródeł historyczno-literackich ze starannie wyselekcjonowanym i dogłębnie zanalizowanym materiałem leksykalnym, zaczerpniętym z języków celtyckich, italskich i indoirańskich, doprowadziła do zaproponowania następujących konkluzji:

1. Starożytni Celtowie (zasiedlający zarówno Półwysep Iberyjski, jak i Wyspy Brytyjskie) wykorzystywali urynę nie tylko do mycia zębów i jamy ustnej, ale także całego ciała. Ten zwyczaj dokumentują greccy i rzymscy autorzy w odniesieniu do Celtiberów i Kantabrow. Ślady wykorzystania moczu jako środka do mycia lub płynu do kąpieli zachowały się też w słownictwie goidelskich i brytońskich Celtów.

2. Łaciński wyraz *lōtium* n. 'mocz, uryna' (< **lautium* ← łac. *lāvō* 'czyścić przez mycie, obmywać, myć, kąpać, prać') dowodzi, że przodkowie Latynów mogli używać moczu jako środka do mycia lub prania. W dobie antycznej mocz był używany m.in. do sporządzania ługu, czyli naturalnego wybielacza stosowanego podczas prania zabrudzonej odzieży.

3. Wykorzystanie moczu (zwłaszcza uryny krowiej) do celów sanitarnych jest wysoce prawdopodobne u plemion indoirańskich, jak to wcześniej sugerowali niektórzy lingwiści na bazie etymologicznej interpretacji indoirańskiego wyrazu **mūtram* n. 'mocz' zestawionego z prasłowiańskim terminem **mydlo* n. 'mydło' (< pie. **muH-tlom* n. 'środek do mycia' ← pie. **meuH-* : **muH-* 'myć, kąpać kogoś'). Użycie moczu krowiego jako rytualnego środka oczyszczającego było kultywowane jeszcze XX w. w niektórych częściach Indii, gdzie krowy do dziś są uznawane za święte zwierzęta.

4. Mocz był łatwo dostępnym, a co ważniejsze (przy umiejętnym stosowaniu) dość skutecznym środkiem do mycia ciała oraz jamy ustnej, z pewnością bardziej użytecznym niż woda. W skład moczu wchodzi amoniak, czyli znany środek wybielający, który z powodzeniem mógł likwidować przebarwienia zębów i przywracać im naturalny kolor. Higiena jamy ustnej za pomocą moczu mogła gwarantować piękne, białe zęby i zdrowe dziąsła, jak to mimowolnie sugeruje poeta rzymski Gajusz Waleriusz Katullus.

Skróty językowe

afr. – afrikaans (afrykanerski); as. – asami; aszk. – aszkun; aw. – awestyjski; baszk. – baszkari; beng. – bengalski; bih. – bihari; bret. – bretoński; bsł. – bałtosłowiański; bur. – buruszański; ch. – chorwacki; cyg. – cygański a. romani (dialekty: arm. – armeński; eur. – europejski; pal. – palestyński; wal. – walijski); cz. – czeski; dam. – dameli; gael. – gaelicki (szkocko-gaelicki); gaw. – gawarabati; gl. – glosa; gu. – gudżarati; hin. – hindi; hol. – holenderski; kal. – kalasza; kaszm. – kaszmirski; ko. – konkani; kt. – kati; kum. – kumauni; la. – lahndi; lit. – litewski; łac. – łaciński; łot. – łotewski; m. – marathi; ma. – mański (manx); nep. – nepalski; niem. – niemiecki; or. – orijski; pal. – pali, palijski; pbałt. – prabałtycki; pcelt. – praceltycki; pdard. – pradardyjski; pen. – pendżabi; pgerm. – pragermański; phal. – phalura; pie. – praindoeuropejski; pirań. – prairański; pkr. – prakryt; pnur. – pranurystański; pol. – polski; psl. – prasłowiański; pszt. – paszto (afgański); ros. – rosyjski; si. – sindhi; sła. – słowacki; sng. – singaleski; stcsł. – staro-cerkiewno-słowiański; stcz. – staroczeski; stir. – staroiryjski; stprus. – staropruski; stwniem. – staro-wysoko-niemiecki; szum. – szumaszi; śrhol. – średnio-holenderski; śrdniem. – średnio-dolno-niemiecki; śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki; wal. – walijski; wed. – wedyjski; wot. – wotaguri; zpah. – zachodni pahari.

Literatura

- Bednarczuk L. (red.) (1986): *Języki indoeuropejskie*. T. I. Warszawa.
- Blänsdorf J. (1995): *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum praeter Ennium et Lucilium*. Stutgardiae et Lipsiae.
- Boryś W. (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Buck C.D. (1949): *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Language. A Contribution to the History of Ideas*. Chicago.
- Boyce M. (1991): *Pādyāb and nērang: Two Pahlavi Terms Further Considered*. „Bulletin of the School of Oriental and African Studies“ LIV, nr 2, s. 281–291.
- Choksy J.K. (1989): *Purity and Pollution in Zoroastrianism*. Austin.
- Deshayes A. (2003): *Dictionnaire étymologique du breton*. Douarnenez.
- Edel'man D.I. (2015): *Étymologičeskij slovar' iranskih ōzykov*. T. V. Moskwa.
- Ellis R. (2010): *A Commentary on Catullus*. London–Oxford.
- Ernout A., Meillet A. (2001): *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris.
- Flattery D.S., Schwartz M. (1989): *Haoma and Harmaline. The Botanical Identity of the Indo-Iranian Sacred Hallucinogen “Soma” and its Legacy in Religion, Language, and Middle Eastern Folklore*. Berkeley–Los Angeles–London.
- Frisk H. (1962): *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. T. II. Heidelberg.
- Geiger W. (1938): *A Grammar of the Sinhalese Language*. Colombo.
- Geissberger M. (2010): *Introduction to Concepts of Esthetic Dentistry*. [W:] *Esthetic Dentistry in Clinical Practice*. Red. M. Geissberger. San Francisco, s. 3–8.

- Gesztoft H. (1990): *De Hispania antiqua (okres rzymski)*. Warszawa.
- Godwin J. (2009): *Catullus. The Shorter Poems*. Oxford.
- Hurschmann R. (1999): *Körperpflege und Hygiene*. [W:] *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Red. H. Cancik, H. Schneider. T. VII. Stuttgart, s. 627–629.
- Kluge F., Seebold E. (1999): *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 23. Auflage. Berlin–New York.
- Králik L. (2015): *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava.
- Krostenko B.A. (2001): *Arbitria Urbanitatis: Language, Style, and Characterization in Catullus cc. 39 and 37*. „Classical Antiquity“ XX, nr 2, s. 239–272.
- Lee A.G. (1991): *The Poems of Catullus*. Oxford.
- Leskien A. (1884): *Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen*. Leipzig.
- Leumann M. (1977): *Lateinische Laut- und Formenlehre*. München.
- Mann S.E. (1984–1987): *An Indo-European Comparative Dictionary*. Hamburg.
- Mańczak W. (2017): *Polski słownik etymologiczny*. Kraków.
- Marstander C. (1910): *Hibernica*. „Zeitschrift für celtische Philologie“ VII, s. 357–418.
- Matasović R. (2009): *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden–Boston.
- Matasović R. (2014): *Slavic Nominal Word-Formation. Proto-Indo-European Origins and Historical Development*. Heidelberg.
- Mayrhofer M. (1963): *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. T. II. Heidelberg.
- Mayrhofer M. (1996): *Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. T. II. Heidelberg.
- Monier-Williams M. (1999): *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi.
- Morgenstierne G. (1973): *Die Stellung der Kafirsprachen*. [W:] tegoż: *Indo-Dardica*. Wiesbaden, s. 327–343.
- Morgenstierne G. (2003): *A New Etymological Vocabulary of Pashto*. Wiesbaden.
- Musialska I. (2018): *Diodorus Siculus De Insulis (Bibliotheca Historica V) / Diodor Sycylijski O wyspach (Biblioteka historyczna V)*. Red. S. Dworacki. Tłum. I. Musialska. Komentarz L. Mrozewicz. Poznań.
- O'Bryhim S. (2018): *Egnatius as dux gregis (Catullus 37 and 39)*. „Classical Philology“ CXIII, s. 352–360.
- Olsen B.A. (1988): *The Proto-Indo-European Instrument Noun Suffix *-tloṃ and its Variants*. Copenhagen.
- Pedersen H. (1909): *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen*. T. I. Göttingen.
- Perdigão J. (red.) (2016): *Tooth Whitening: An Evidence-Based Perspective*. Cham.
- Pokorny J. (1959): *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München.
- Richardson J. (1861): *The Polar Regions*. Edinburgh.
- Sadovski V. (2017): *The Lexicon of Iranian*. [W:] *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*. Red. J. Klein, B. Joseph, M. Fritz. Berlin–Boston.
- Sampson J. (1926): *The Dialect of the Gypsies of Wales*. Oxford.
- Sękowski J. (1975): *Apulejus: Apologia czyli w obronie własnej księgi o magii*. Warszawa.
- Skalmowski W. (1986): *Języki dardyjskie*. [W:] *Języki indoeuropejskie*. Red. L. Bednarczuk. T. I. Warszawa, s. 217–244.
- Ślowski F. (2011): *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*. Kraków.
- Smoczyński W. (2007): *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno.
- Smoczyński W. (2018): *Lithuanian Etymological Dictionary*. T. I–V. Berlin.
- Świderkówna A. (2005): *Katullus. Poezje*. Tłum. A. Świderkówna. Wrocław.
- Turner R.L. (1966): *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*. London.
- Uhlenbeck C.C. (1909): *Etymologica*. „Indogermanische Forschungen“ XXV, s. 143–146.
- Vendryes J. (1959). *Lexique étymologique de l'irlandais ancien*. T. II. Dublin–Paris.
- Walde A., Hofmann J.B. (1938): *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. T. I. Heidelberg.
- Walde A., Pokorny J. (1926): *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. T. I. Berlin–Leipzig.

- Wasson R.G. (1968): *Soma: Divine Mushroom of Immortality*. New York.
- Weiss M. (2009): *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*. Ann Arbor.
- Wojciechowska B. (2021): *Mocz i jego charakterystyka w wybranych traktatach średniowiecznych*. „Almanach Historyczny” XXIII, nr 2, s. 143–155.
- Wójcicki J. (1990): *Gajusz Waleriusz Katullus. Poezje*. Tłum. J. Wójcicki. Warszawa.
- Wypustek A. (2018): *Imperium szamba, ścieku i wychodka. Przyczynek do życia codziennego w starożytności*. Warszawa.